Παράδοση και καινοτομία στις οικίες της ρωμαϊκής Αθήνας

Δρ Paolo Bonini
Καθηγητής Ιστορίας Αρχαίας Τέχνης, Ακαδημία Καλών Τεχνών «Santa Giulia», Μπρέσα, Ιταλία

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 τα έγκυρα συμπεράσματα της Alison Frantz επιβεβαίωσαν την άποψη ότι, μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, τίποτα ουσιαστικό δεν είχε αλλάξει στη δομή της ελληνικής οικίας και, κατά συνέπεια, στον τρόπο διαβίωσης των ενοίκων της. Η σύγκριση δύο οικιών που ανασκάφηκαν στην Αγορά της Αθήνας φάνηκε να διαλύει κάθε αμφιβολία και να μην αφήνει χώρο για περαιτέρω συζητήσεις, αφού ανάμεσα στον 5ο αιώνα π.Χ. και τον 12ο αιώνα μ.Χ. εμφανίζονταν αναλογίες και στην οργάνωση των κτηρίων και στη σχέση ανάμεσα στον κεντρικό καλυμμένο χώρο και τους χώρους που ήταν κτισμένοι ολόγυρά του (εικ. 1).

Από τότε ως σήμερα, όμως, τα αρχαιολογικά τεκμήρια αυξήθηκαν κατά πολύ με αποτέλεσμα να φανεί ότι, κατά τη διάρκεια αυτού του ευρύτατου χρονολογικού διαστήματος, υπάρχουν ουσιαστικές αλλαγές στην αρχιτεκτονική της κατοικίας, όπως για παράδειγμα η εξαφάνιση του ανδρώνα, της χαρακτηριστικής αίθουσας συμποσίου της κατοικίας κατά την κλασική εποχή, ή η σταδιακή διάδοση των αψιδωτών αιθουσών κατά την ύστερη αρχαιότητα, για να αναφέρουμε δύο μόνο σημαντικά φαινόμενα με μεγάλη χρονική απόσταση μεταξύ τους.

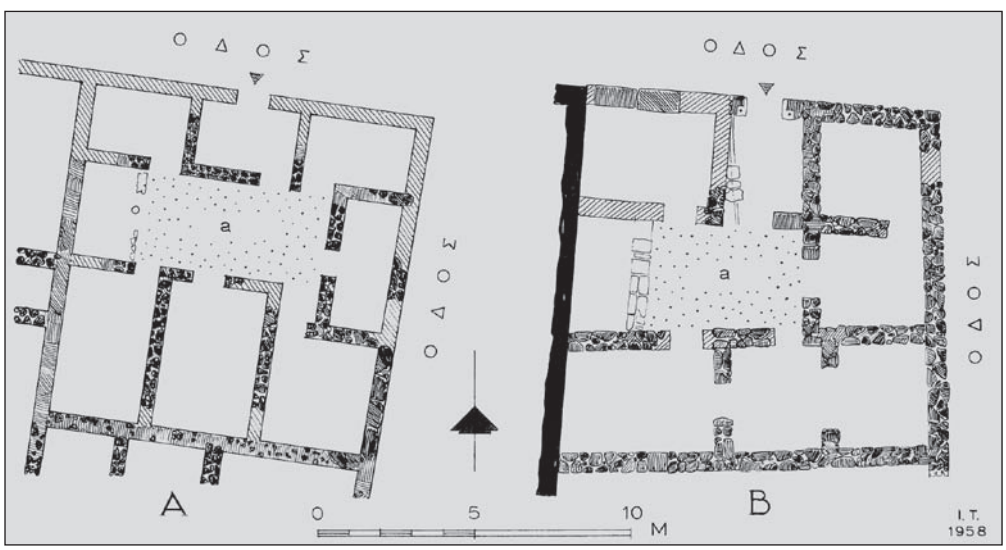

1. Κάτοψη δύο κατοικιών που ανασκάφηκαν στην Αγορά (Α: 5ος αι. π.Χ. Β: 12ος αι. μ.Χ.). Και οι δύο είναι χτισμένες σε οικόπεδα με περίπου τετράγωνη κάτοψη και οι χώροι κατανέμονται γύρω από μια κεντρική αυλή (a).

Οι πληροφορίες για τον οικιστικό ιστό της ρωμαϊκής Αθήνας περισυλλέχθηκαν υπομονετικά κατά τη διάρκεια είκοσι ετών σωστικών αρχαιολογικών ανασκαφών και διευρύνθηκαν κατά πολύ με τις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν με την ευκαιρία της κατασκευής του μετρό: για τους λόγους αυτούς η πόλη αντιπροσωπεύει σήμερα ένα εξαιρετικό δείγμα για να ερευνηθούν οι δυναμικές πολιτισμικής αφομοίωσης που έλαβαν χώρα μετά την είσοδο της Ελλάδας στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, τουλάχιστον όσον αφορά τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Πράγματι, τα γνωστά οικιστικά σύνολα είναι πάνω από σαράντα και κατανέμονται χρονολογικά ανάμεσα στη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο και την ύστερη αρχαιότητα, αλλά ανήκουν κατά μεγάλο μέρος στα μεσαία και υψηλά κοινωνικά στρώματα, όπως δείχνουν τα κατασκευαστικά υλικά και οι διακοσμήσεις που ήλθαν στο φως. Αντίθετα, τα σχήματα της φτωχής ιδιωτικής αρχιτεκτονικής παραμένουν, όχι μόνον στην Αθήνα, πολύ λιγότερο τεκμηριωμένα. Οι μεμονωμένες μαρτυρίες είναι ετε-

2. Η αυλή μίας από τις οικίες που καταλαμβάνουν το οικοδομικό τετράγωνο που ήλθε στο φως κατά μήκος της οδού Πειραιώς, στο δήμο Μελίτης. Διακρίνονται λίγα δωμάτια γύρω από την αυλή, όπου διατηρείται ένα φρέαρ και τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου.

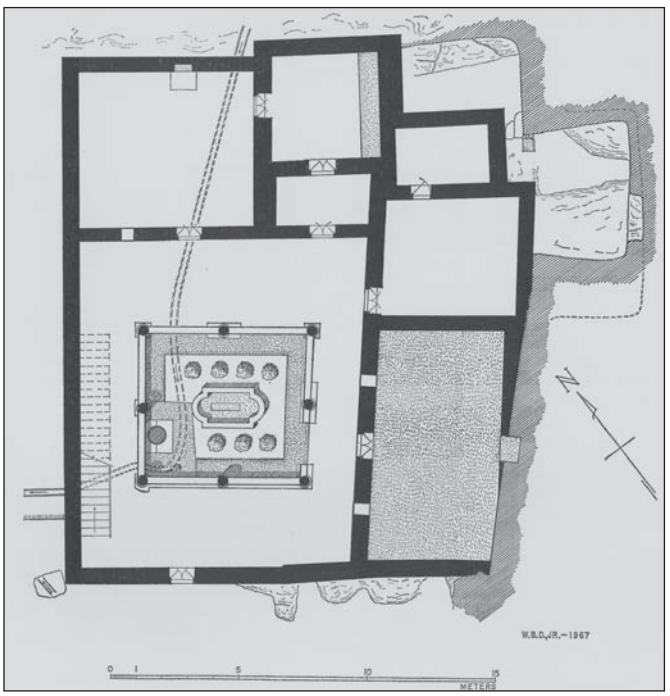

3. Αποκατάσταση της κάτοψης της κατοικίας που αποκαλύφθηκε στη ΒΔ πλαγιά του Αρείου Πάγου. Οι αίθουσες βρίσκονται στις δύο πλευρές ενός περιστυλίου, στο κέντρο του οποίου υπήρχε κήπος διακοσμημένος με σιντριβάνι.

ρογενείς και συχνά αποσπασματικές, αλλά αρκούν για τη σκιαγράφηση ενός γενικού πλαισίου σύνθεσης που θα αντιμετωπίσει την αποσπασματικότητα διαμέσου της σύγκρισης και της ταξινόμησης των, πολυάριθμων πλέον, στοιχείων.

Η έρευνα των αθηναϊκών κατοικιών κατά τη ρωμαϊκή περίοδο μάς επιτρέπει, με άλλα λόγια, να επαληθεύσουμε κατά πόσον οι αριστοκρατίες προωθούν μια κουλτούρα παραδοσιακής κατοίκησης ή προσχωρούν στον τρόπο διαβίωσης και στα πρότυπα αυτοπροβολής που ήταν διαδεδομένα στο υπόλοιπο τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και περιγράφονται σαφώς, κυρίως στη Δύση, από ερευνητές του διαμετρήματος των Andrew Wallace-Hadrill, Paul Zanker και Pierre Gros.

4. Το περιστύλιο της «Οικίας του Αριστοδήμου», στη σημερινή κατάσταση, ορατό από την οδό Αποστόλου Παύλου. Η κατοικία, στην κοιλάδα ανάμεσα στην Πνύκα και τον Άρειο Πάγο, διαθέτει πάνω από δέκα αίθουσες και μαρτυρεί την αύξηση του μεγέθους των αθηναϊκών κατοικιών κατά την αυτοκρατορική περίοδο.

Ιδιωτική αρχιτεκτονική και πολιτισμική αλληλεπίδραση ανάμεσα στον 1ο και τον 3ο αιώνα μ.Χ.

Ένα οικοδομικό τετράγωνο που ήλθε στο φως στον πολυάνθρωπο δήμο Μελίτης, κατά μήκος της οδού Πειραιώς, αντικατοπτρίζει καλά τις τάσεις που επικρατούσαν κατά την αυτοκρατορική περίοδο. Σε έναν αστικό τομέα που καθορίζεται από τα τελευταία ανατολικά παρακλάδια του λόφου των Νυμφών, τέσσερις γειτονικές κατοικίες που ανήκουν στον ίδιο τύπο καταλαμβάνουν ένα τετράπλευρο άνδηρο. Γύρω από μία μοναδική αυλή (εικ. 2), με πλήρες περιστύλιο στα μεγαλύτερα σπίτια αλλά χωρίς ιδιαίτερη προσπάθεια μνημειακότητας ή επίδειξης πλούτου, υπάρχουν κατανεμημένα λίγα δωμάτια, ενώ και οι είσοδοι έχουν καθαρά λειτουργική αξία, με μορφή απλών διαδρόμων σύνδεσης του εσωτερικού με το εξωτερικό.

Η εικόνα που προκύπτει είναι ένας συμπαγής και ουσιαστικός όγκος, που αναπτύσσεται περισσότερο οριζόντια παρά καθ' ύψος, σε πολλά σημεία σύμφωνα με την ελληνική παράδοση που ανάγεται στους κλασικούς χρόνους. Η αυλή, πράγματι, δεν έχει μετατραπεί σε κήπο, αλλά είναι πάντα πλακόστρωτη και φιλοξενεί συχνά ένα φρέαρ: οι παραγγελιοδότες δεν θέλουν να στερηθούν την πρακτική χρήση του υπαίθριου χώρου, μοναδικού κεντρικού σημείου όλων των διαδρομών και των ποικίλων καθημερινών δραστηριοτήτων.

Εξίσου σύμφωνες με την παράδοση είναι και οι διαστάσεις των ιδιωτικών κτηρίων, που παραμένουν μάλλον μικρά σε σχέση με τα αριστοκρατικά πρότυπα της αρχαιότητας. Κατά την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο ακόμη και η μεγαλύτερη κατοικία, στη ΒΔ πλαγιά του Αρείου Πάγου, δεν ξεπερνά σε εμβαδόν τα 450 τ.μ. και τοποθετείται έτσι πολύ πιο κάτω από τον μέσο όρο που έχει υπολογιστεί για τις σύγχρονές της κατοικίες της Πομπηίας (εικ. 3). Χαρακτηριστικό της κατοικίας αυτής, ωστόσο, είναι το περιστύλιο που περιβάλλει έναν κήπο με σιντριβάνι, σύμφωνα με μια ξεκάθαρα ρωμαϊκή συνήθεια, που διαμέσου του φυσικού περιβάλλοντος ενισχύει το πολυτελές και ψυχαγωγικό στοιχείο στην κατοίκηση. Η συγκεκριμένη επιλογή ξεχωρίζει για τη μοναδικότητά της μέσα στον αθηναϊκό ιστό, που είναι μάλλον απρόθυμος να χρησιμοποιήσει την οικία με σκοπό την κοινωνική προβολή. Είναι, λοιπόν, πιθανό η συγκεκριμένη επιλογή να εξαρτάται από τη θέληση του άγνωστου ιδιοκτήτη, ο οποίος δημιούργησε, πόσο συνειδητά δεν το ξέρουμε, μια αυλή «σύμφωνα με τη μόδα» της Δύσης.

Ξεκινώντας από την εποχή του αυτοκράτορα Αδριανού (117-138 μ.Χ.), και σιγά-σιγά όλο και περισσότερο ως το πρώ-

το μισό του 3ου αιώνα μ.Χ., το εμβαδόν των κατοικιών αυξάνεται και φτάνει ως και τα 750 τ.μ., ενώ πολλαπλασιάζονται οι χώροι γύρω από την αυλή, όπως δείχνει η «Οικία του Αριστοδήμου» ανάμεσα στον Άρειο Πάγο και την Πνύκα, που ανασκάφηκε αρχικώς από τον διάσημο γερμανό αρχιτέκτονα και αρχαιολόγο W. Dörpfled (εικ. 4). Η συνολική οργάνωση του οικιακού χώρου παραμένει παραδοσιακή, αλλά παρατηρείται μια γενικευμένη αύξηση της επίδειξης πλούτου: τα περιστύλια αντικαθιστούν τις αυλές χωρίς στοές και οι χώροι διακοσμούνται με εκλεπτυσμένα ψηφιδωτά στα δάπεδα και στους τοίχους. Όχι μακριά από την «Οικία του Αριστοδήμου», βαδίζοντας κατά μήκος της οδού Αποστόλου Παύλου, μπορεί κανείς, ακόμη και σήμερα, να θαυμάσει το ωραίο πολύχρωμο ψηφιδωτό δάπεδο ενός δωματίου, το μοναδικό, δυστυχώς, στοιχείο που σώζεται από την οικία στην οποία ανήκε (εικ. 5): η διακόσμηση (ασπίδα με τρίγωνα πλαισιωμένη από ζώνες με γεωμετρικά σχέδια) προσχωρεί σε ένα σχήμα ευρέως διαδεδομένο στις αριστοκρατικές κατοικίες κάθε επαρχίας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ενώ η πλήρωση των γωνιών, με δύο παπαγάλους που πίνουν από κάλυκα, είναι μοναδική. Ελάχιστα σπαράγματα διατηρούνται, αντίθετα, από τις τοιχογραφίες, περισσότερο ευάλωτες και εξαρτώμενες από την τύχη του υποστρώματος. Από τα σωζόμενα κατάλοιπα μπορούμε πάντως να αναγνωρίσουμε σε ορισμένες περιπτώσεις ένα διακοσμητικό σχήμα εξίσου διαδεδομένο: σκούρο χρώμα στο κατώτερο τμήμα του τοίχου και μεγάλα κάθετα πλαίσια στο μεσαίο τμήμα, που διακόπτονται από λεπτές ταινίες, οι οποίες, ενίοτε, φέρουν εκλεπτυσμένη φυτική διακόσμηση. Δεν λείπουν δείγματα ακόμη πιο εκλεπτυσμένα, στα οποία το κατώτερο τμήμα του τοίχου μιμείται ορθομαρμάρωση, με τετράγωνες πλάκες εναλλασσόμενες με ορθογώνιες με εγγεγραμμένους ρόμβους, μια παραλλαγή η οποία βρίσκει ακριβή παράλληλα στη Θεσσαλονίκη και την Έφεσο, για να αναφέρουμε τα δύο πιο γνωστά. Παρουσιάζει ενδιαφέρον η παρατήρηση ότι στην Αθήνα η παραλλαγή αυτή είναι διαδεδομένη και στη δημόσια αρχιτεκτονική, για παράδειγμα στο κτήριο που αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών του μετρό για τη διάνοιξη του φρέατος στην Ηρώδου Αττικού (εικ. 6), και στην ιδιωτική, όπως σε μια κατοικία του 2ου-3ου αιώνα μ.Χ. ανάμεσα στην οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου και την οδό Καλλισπέρη. Οι ιδιώτες παραγγελιοδότες δεν έχουν πια κανένα πρόβλημα να διακοσμήσουν τις κατοικίες τους ανταγωνιζόμενοι

5. Το ψηφιδωτό με τους παπαγάλους, ακόμη ορατό επί της οδού Αποστόλου Παύλου. Το διακοσμητικό σχήμα της κεντρικής σύνθεσης είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο στις επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

6. Το κατώτερο τμήμα τοιχογραφίας σε αίθουσα κτηρίου που αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών για το φρέαρ της οδού Ηρώδου Αττικού του νέου μετρό. Η γραπτή διακόσμηση μιμείται ορθομαρμάρωση, ένα θέμα πολύ διαδεδομένο και στις ιδιωτικές κατοικίες της ίδιας εποχής.

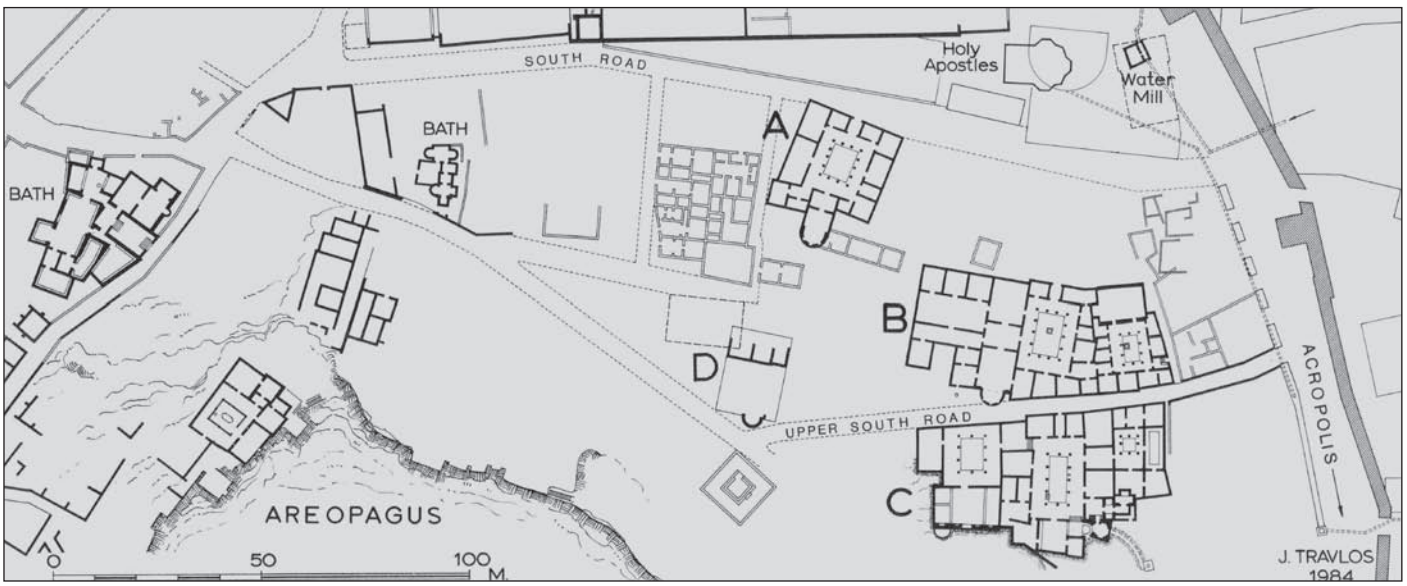

7. Η βόρεια πλαγιά του Αρείου Πάγου και η Αγορά κατά την ύστερη αρχαιότητα. Πιθανώς λόγω της κυρίαρχης θέσης στην πλατεία, η πλαγιά του λόφου έγινε συνοικία για λίγους, με ιδιαίτερα πολυτελή κτήρια (A, B, C και D), που ερμηνεύονται παραδοσιακά ως φιλοσοφικές σχολές αλλά πρόκειται μάλλον για πολυτελείς αριστοκρατικές κατοικίες.

τη δημόσια αρχιτεκτονική και καμιά φορά ξεπερνώντας την σε λεπτότητα.

Κάποιες αλλαγές εκδηλώνονται και στο επίπεδο της κατασκευαστικής τεχνικής, αφού διευρύνεται σταδιακά η χρήση των οπτοπλίνθων, σε συνδυασμό και με το λίθο, σύμφωνα με τη συνήθεια που θα διατηρηθεί μέχρι τη βυζαντινή περίοδο.

Ανάμεσα στον 1ο και τον 3ο αιώνα μ.Χ. αναδεικνύεται λοιπόν μια σαφής τάση με την οποία οι ιδιοκτήτες εκδηλώνουν μια αυξανόμενη απαίτηση χώρου και επίδειξης πλούτου. Αν η έλλειψη σεβασμού της παράδοσης μπορεί να εξηγηθεί εν μέρει με την προσπάθεια για μεγαλύτερη άνεση, δύσκολα μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι και τα ανώτερα αθηναϊκά κοινωνικά στρώματα αρχίζουν να αποδίδουν στην κατοικία καθοριστικό ρόλο κοινωνικού ανταγωνισμού, σύμφωνα με μια λογική, μακριά πια από την κλασική συνήθεια, που είναι καθαρά ρωμαϊκή και στην αυτοκρατορική περίοδο την ενστερνίζονται όλες οι αριστοκρατίες των πόλεων. Στην Ανατολή όπως και στη Δύση, πράγματι οι προσωπικότητες που στοχεύουν σε μια σημαντική κοινωνική άνοδο και που έχουν οικονομικές δυνατότητες χρειάζονται να μοιραστούν ένα κωδικοποιημένο σύστημα συμβόλων που τους επιτρέπει να πιστοποιήσουν το κύρος τους στους κατώτερους, εκδηλώνοντας την προσχώρηση στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και δείχνοντας να συμμετέχουν στη διαχείρισή της, είτε αυτό είναι αλήθεια είτε όχι, σε ευρεία κλίμακα ή σε τοπικό επίπεδο. Στην ιδιωτική αρχιτεκτονική τα σημάδια αυτά είναι ελληνικά ως προς τη μορφή, αλλά χρησιμοποιούνται σε μια λογική προβολής που αναπτύσσεται και τονίζεται με την επιρροή της Ρώμης. Η αθηναϊκή άρχουσα τάξη, λοιπόν, δεν περιορίζεται στο να δεχθεί παθητικά τα εξωτερικά ερεθίσματα, αλλά αντίθετα εκδηλώνει πάντα μια κάποια αυτονομία στην επεξεργασία των προτύπων αναφοράς: το αποτέλεσμα των ζυμώσεων αυτών είναι μια ιδιωτική αρχιτεκτονική που ξέρει να είναι καινοτόμα χωρίς να απαρνιέται εντελώς την παράδοση.

Αριστοκρατική κατοικία και κοινωνικές αλλαγές στην Αθήνα κατά την ύστερη αρχαιότητα

Η πραγματική σοβαρότητα των καταστροφών των Ερούλων το 267 μ.Χ. είναι ένα ιστορικό και αρχαιολογικό πρόβλημα σύνθετο και αμφιλεγόμενο. Το σύνολο των οικιστικών καταλοίπων δεν συνεισφέρει αποφασιστικά, αφού μόνον στις οικίες που βρίσκονται κοντά στην Αγορά αναγνωρίστηκαν φάσεις καταστροφής οι οποίες μπορούν ίσως να αναχθούν στην επιδρομή. Πρόκειται πάντως για λίγες κατοικίες, ανασκαμμένες κυρίως στις αρχές του 20ού αιώνα και σύμφωνα με τη μεθοδολογία της εποχής εκείνης. Σε αυτή τη δυσκολία πρέπει να προστεθεί και μια συνολική μείωση των αρχαιολογικών στοιχείων που έχουμε στη διάθεσή μας, ενώ μόνον κατά τον 4ο αιώνα μ.Χ. η ιδιωτική οικοδομική δραστηριότητα γνωρίζει άνθηση και το σενάριο τροποποιείται ριζικά.

Η αλλαγή έχει ως αντικείμενο ολόκληρους τομείς της πόλης, όπως τη βόρεια πλαγιά του Αρείου Πάγου, που γίνεται συνοικία προνομιακή πιθανώς και λόγω της θέσης της που δεσπόζει στη δημόσια πλατεία (εικ. 7). Εδώ οικοδομούνται μερικές από τις ωραιότερες κατοικίες της πόλης, οι οποίες θεωρούνται γενικώς φιλοσοφικές σχολές: οι ίδιες οι πηγές αναφέρουν ότι οι φιλόσοφοι έκαναν μαθήματα στις οικίες τους, όπου είχαν στη διάθεσή τους ολόκληρες βιβλιοθήκες, ακόμη και ιδιωτικά θέατρα.[1] Χωρίς να αρνούνται τη σημασία που είχε και από οικονομική άποψη η διδασκαλία στη ζωή της Αθήνας κατά την ύστερη αρχαιότητα, έγκυροι ερευνητές όπως οι Pierre Gros και Jean Pierre Sodini παρατήρησαν εδώ και καιρό ότι τα κτήρια αυτά δεν ξεχωρίζουν στην πραγματικότητα από τις άλλες αρχοντικές κατοικίες και δεν

μπορούν ως εκ τούτου να αναχθούν με απόλυτη βεβαιότητα σε αυτή τη διδακτική λειτουργία.

Και το τμήμα νότια της Ακρόπολης δέχεται κατοικίες με υψηλές απαιτήσεις. Ήδη στη δεκαετία του 1950 οι εργασίες για την κατασκευή της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου αποκάλυψαν τα κατάλοιπα της λεγόμενης «Οικίας του Πρόκλου». Σήμερα, όχι πια ορατή γιατί καταχώστηκε και πάλι, η οικία μπορεί να εντοπιστεί βαδίζοντας κατά μήκος του δρόμου γιατί η νέα πεζοδρόμηση αφήνει να διαγράφεται στην επιφάνεια ο όγκος των τοίχων. Ήταν, όμως, οι πρόσφατες εργασίες για το νέο μουσείο της Ακρόπολης που εμπλούτισαν καθοριστικά τις γνώσεις μας σε αυτόν τον τομέα, αποκαλύπτοντας ένα ευρύ οικιστικό συγκρότημα, με στρώματα από τον 5ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 7ο αιώνα μ.Χ., η κατάσταση διατήρησης του οποίου και ο εξαιρετικός αριθμός των ευρημάτων μάς επιτρέπουν να ερευνήσουμε ακόμη και προσωπικά στοιχεία της καθημερινής ζωής στην αρχαιότητα, δίνοντας προσοχή στις οικονομικές δραστηριότητες, τις λατρείες, τον κόσμο της γυναίκας και των παιδιών.

Κατά την ύστερη αρχαιότητα οι κατοικίες της αθηναϊκής αριστοκρατίας αναζητούν επίμονα, ήδη από τη φάση του σχεδιασμού, μια ανανεωμένη μνημειακότητα. Ο αριθμός των δωματίων αυξάνεται υπερβολικά, ενώ η συνολική επιφάνεια φτάνει και συχνά ξεπερνά τα 1.000 τ.μ., ευθυγραμμιζόμενη έτσι με τα στοιχεία που έχουμε από τις κυριότερες πόλεις της αυτοκρατορίας. Σε αντίθεση με τη συγκεντρωτική οργάνωση των χώρων, κυριαρχεί μια νέα, πολυκεντρική τυπολογία: σχεδιάζοντας τους οικιακούς χώρους σε ξεχωριστά σύνολα, όπου ο καθένας είναι συγκεντρωμένος γύρω από τη δική του αυλή, είναι δυνατόν όχι μόνον να οικοδομηθεί μεγαλύτερος αριθμός αιθουσών, αλλά και να συντεθούν περισσότερο διαρθρωμένες διαδρομές για την κοινωνική προβολή και να αναπτυχθούν με λιγότερα εμπόδια οι διαφορετικές λειτουργικές ζώνες της κατοικίας. Σε όλα αυτά προστίθεται το μέγιστο προσόν της σχεδιαστικής προσαρμογής του κτηρίου στη μορφολογία του οικοπέδου, μια πιεστική αναγκαιότητα σε περιοχές δύσκολες όπως αυτές όπου το έδαφος παρουσιάζει μεγάλη κλίση.

Γενικά, η κατοικία φαίνεται να τείνει προς μια πολυτέλεια προγραμματισμένη να επιδειχθεί. Τα περιστύλια γίνονται πε-

8. Η αυλή με το πολυτελές δάπεδο από πολύχρωμες μαρμάρινες πλάκες της οικίας Γ, που αποκαλύφθηκε κοντά στο νέο μουσείο της Ακρόπολης, μαρτυρεί τη σταδιακή εισαγωγή της πολυτέλειας στον οικιακό χώρο από την αυτοκρατορική εποχή έως την ύστερη αρχαιότητα.

9. Το Auditorium K που ανασκάφηκε από τους πολωνούς αρχαιολόγους στο Kom el-Dikka, στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Και στην Αθήνα τα ιδιωτικά θέατρα που χρησιμοποιούσαν οι φιλόσοφοι για τα μαθήματα ήταν, πιθανώς, κατασκευασμένα με τον ίδιο τρόπο.

ρισσότερα, μεγαλύτερα και κυρίως πιο πολυτελή, διακοσμημένα με πολύτιμα υλικά και αρχιτεκτονικά μέλη αξίας. Οι ανασκαφές στο χώρο του νέου μουσείου της Ακρόπολης έφεραν στο φως εκλεπτυσμένα δείγματα. Σε μια περίπτωση διατηρείται ακόμη σε καλή κατάσταση το δάπεδο από πολύχρωμο μάρμαρο αποτελούμενο από πλάκες σε σχήμα ρόμβου (εικ. 8). Σημαντικές συλλογές τέχνης, όπως εκείνη που αποκαλύφθηκε στα φρεάτια στην Οικία Γ του Αρείου Πάγου, εμπλούτιζαν το σύνολο επιδεικνύοντας συγχρόνως την καλλιέργεια του ιδιοκτήτη.

Στην ίδια τάση προσχωρούν και οι επίσημοι χώροι: τα στοιχεία που έχουν περισυλλεγεί τεκμηριώνουν το πώς η Αθήνα προσλαμβάνει ευρέως τη μόδα της αψιδωτής αίθουσας, που γίνεται σχεδόν απαραίτητο στοιχείο της αριστοκρατικής κατοικίας. Σε σύγκριση με τον ορθογώνιο επίσημο χώρο, που κυριαρχούσε μέχρι τα μέσα του 3ου αιώνα μ.Χ., η προτίμηση στο νέο σχήμα σηματοδοτεί ένα σημαντικό βήμα. Πράγματι, η αψίδα ιεραρχεί το χώρο επιβάλλοντας μια πορεία κατά τον άξονα (δεν είναι τυχαίο που η είσοδος τοποθετείται πάντα στην αντίθετη βραχεία πλευρά) και επιλέγει στο εσωτερικό του χώρου έναν ιδιαίτερο όγκο, που αναδεικνύεται ακόμη περισσότερο με την ανύψωση μιας εξέδρας ή με ένα χώρισμα το οποίο σηματοδοτείται απλώς με δύο κίονες ανάμεσα στις παραστάδες. Εκεί όπου τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σώζονται σε ικανοποιητικό ύψος, για παράδειγμα στα κτήρια στη βόρεια πλαγιά του Αρείου Πάγου, μπορούμε ακόμη και σήμερα να διακρίνουμε κάποιες κόγχες στην τοιχοδομία σε ύψος ενός μέτρου περίπου από το δάπεδο: η όψη του τοίχου εμφανίζει έτσι ένα ευχάριστο παιχνίδισμα κενού και πλήρους, που πιθανώς εμπλουτιζόταν με την παρουσία μικρών διακοσμητικών γλυπτών. Είναι πιθανόν οι συγκεκριμένες κόγχες να αντιπροσωπεύουν την έκφραση μιας τοπικής μόδας, αφού τα παράλληλα εκτός Αθηνών είναι σποραδικά και όχι απολύτως όμοια. Ο αριθμός των κογχών είναι συνήθως περιττός: άρα και στις λεπτομέρειες οι κατασκευαστές χρησιμοποιούν τώρα τις αρχές άξονα και συμμετρίας που ήταν τόσο σημαντικές για τη ρωμαϊκή αισθητική, αλλά που φαίνεται να γίνονται δεκτές μόνον κατά την ύστερη αρχαιότητα στις ελληνικές κατοικίες υψηλού επιπέδου.

Η αψίδα παίζει, εξάλλου, ουσιαστικό ρόλο στις δυναμικές κοινωνικής προβολής απέναντι σε εκείνους που ήταν κοινωνικά κατώτεροι από τον ιδιοκτήτη, του οποίου η μεγαλοπρέπεια αυξανόταν όταν παρέμενε καθιστός κατά τη διάρκεια των δεξιώσεων, οι οποίες γίνονται όλο και πιο επίσημες και τελετουργικές. Σε περιπτώσεις περισσότερο απλές, το σχήμα εξυπηρετεί τις νέες συνήθειες του συμποσίου στο οποίο συμμετέχουν λίγοι καλεσμένοι ξαπλωμένοι στο *stibadium*, την κλίνη γεύματος με ημικυκλικό σχήμα που χρησιμοποιείται από τον 1ο αιώνα π.Χ. για τα υπαίθρια γεύματα αλλά διαδίδεται από τον 3ο αιώνα μ.Χ. και στο εσωτερικό των κατοικιών.

Βασισμένη στο χωρίο στο οποίο ο Ευνάπιος περιγράφει το ιδιωτικό θέατρο στην αθηναϊκή οικία του ρήτορα Ιουλιανού της Καππαδοκίας,[2] η Alison Frantz πίστεψε ότι αναγνώρισε στην αψιδωτή αίθουσα το χώρο τον οποίο αφιέρωναν οι σοφιστές στη διδασκαλία. Φαίνεται πάντως δύσκολο να συνεχίσουμε να υποστηρίζουμε αυτή την άποψη: όχι μόνον λόγω των διαφορετικών τρόπων χρήσης (στο θέατρο είναι το κοινό που καταλαμβάνει τον ημικυκλικό χώρο, στις αψιδωτές αίθουσες θα ήταν ο διδάσκαλος που παρέδιδε μαθήματα), αλλά κυρίως γιατί τώρα γνωρίζουμε, από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, ποια όψη είχαν τα ιδιωτικά θέατρα που προορίζονταν για διδασκαλία. Στο Kom el-Dikka, πράγματι, οι πολωνοί αρχαιολόγοι έφεραν στο φως ορθογώνια δωμάτια με βαθμίδες σε σχήμα πετάλου, που ταιριάζουν ακριβώς στην περιγραφή του Ευναπίου (εικ. 9). Κατά την ύστερη αρχαιότητα η Αλεξάνδρεια και η Αθήνα μοιράζονταν το ρόλο φημισμένων κέντρων διδασκαλίας. Είναι πιθανόν να υπήρχαν και στην Ελλάδα κατασκευές παρό-

μοιες με αυτές της Αλεξάνδρειας. Οι αψιδωτές αίθουσες που έχουν αποκαλυφθεί μέχρι τώρα στην Αθήνα θα μπορούσαν λοιπόν να ερμηνευτούν ως επίσημες αίθουσες που διέθεταν όλα τα μέσα για τον εντυπωσιασμό και την κοινωνική προβολή, παρόμοιες με εκείνες που ήλθαν στο φως στις αριστοκρατικές κατοικίες των άλλων ελληνικών πόλεων και όλης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Αξίζει να υπογραμμιστεί, τέλος, ένα άλλο στοιχείο ασυνέχειας σε σχέση με την παράδοση, το οποίο συνδέεται με τον πολλαπλασιασμό στο εσωτερικό των οικιών των εγκαταστάσεων υγιεινής: όχι μόνον αποχωρητήρια, αλλά και πραγματικές ιδιωτικές θέρμες, με σκοπό όχι απλώς να βελτιώσουν την ποιότητα της οικιακής ζωής, αλλά και να προσδώσουν στην όψη της κατοικίας έναν καθαρά αριστοκρατικό χαρακτήρα χάρη στους μεγάλους και πολύμορφους όγκους που διακρίνονταν καλά από έξω.

Το πρότυπο κατοικίας που περιγράφηκε εν συντομία είναι κοινό στην υψηλή αριστοκρατία όλης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ενώ οι σπάνιες παραλλαγές κατά περιοχή μαρτυρούν ένα φαινόμενο που οδηγεί σύντομα στην ομοιομορφία του τρόπου διαβίωσης και στις προτιμήσεις των ανώτατων κοινωνικών στρωμάτων και της άρχουσας τάξης, παράλληλα με την αριθμητική μείωση των αριστοκρατορικών οικογενειών, στα χέρια των οποίων, όμως, συγκεντρώνονται τεράστιες περιουσίες και εξουσίες, ενώ μεγαλώνει το χάσμα σε σχέση με τη μάζα των κατώτερων κοινωνικών τάξεων. Η αριστοκρατική οικία αντικατοπτρίζει και συγχρόνως ευνοεί την αύξηση των κοινωνικών αποστάσεων. Οι πόροι που επένδυσαν οι ευγενείς στην ιδιωτική σφαίρα επιτρέπουν την οικοδόμηση τεράστιων οικιών, οι οποίες γίνονται το αποτελεσματικότερο και μακρόχρονο εργαλείο επίδειξης της κοινωνικής θέσης και απόλαυσης κάθε άνεσης, αφομοιώνοντας λειτουργίες και υπηρεσίες που κάποτε ανήκαν μόνο στον δημόσιο χώρο.

Η πρωτοβυζαντινή οικία: προς νέους τρόπους κατοίκησης

Για τον 6ο αιώνα μ.Χ. τα στοιχεία είναι και πάλι πενιχρά ως προς τον αριθμό, αλλά δεν φαίνονται λιγότερο σημαντικά, αφού μαρτυρούν μια αποτελεσματική στροφή στις τάσεις. Φαίνεται να διαδίδεται μια ιδιωτική αρχιτεκτονική σαφώς φτωχότερη, που χαρακτηρίζεται από ολιγάριθμες αίθουσες, τα κατάλοιπα των οποίων, πολύ δύσκολα στην ανάγνωση, ήλθαν στο φως στην Αγορά, γύρω από το Κτήριο των Γιγάντων, στους πρόποδες του Αρείου Πάγου και του Κολωνού Αγοραίου. Η κατοικία δίπλα στη Θόλο δίνει μια σαφή εικόνα αυτού του ανανεωμένου τύπου κατοικίας των εύπορων τάξεων (εικ. 10): με τα δάπεδα από κεραμίδες και τους επιχρισμένους τοίχους, η κατασκευή δείχνει να ανήκει σε μια οικογένεια με καλές οικονομικές δυνατότητες. Η αυλή όμως δεν αποτελεί πλέον το κέντρο του οικιακού χώρου ούτε παρουσιάζει εκλεπτυσμένη μορφή: είναι απλώς μια αυλή γυμνή δίπλα στους άλλους χώρους, σε θέση καθαρά περιθωριακή. Εξαφανίζεται και ο χώρος ο οποίος θα μπορούσε να ταυτιστεί με την επίσημη αίθουσα με ιδιαίτερες διαστάσεις ή διακόσμηση.

Κατά πάσα πιθανότητα δεν πρόκειται μόνον για μια γενικευμένη πτώση του βιοτικού επιπέδου, αλλά ίσως για μια βαθιά αλλαγή των απαιτήσεων κατοίκησης των κυρίαρχων τάξεων, που όχι μόνον δεν ενδιαφέρονται πια να επιδείξουν τον πλούτο τους διαμέσου της κατοικίας, αλλά υιοθετούν στην ιδιωτική σφαίρα έναν τρόπο διαβίωσης πιο ταπεινό για να χρησιμοποιήσουν τους

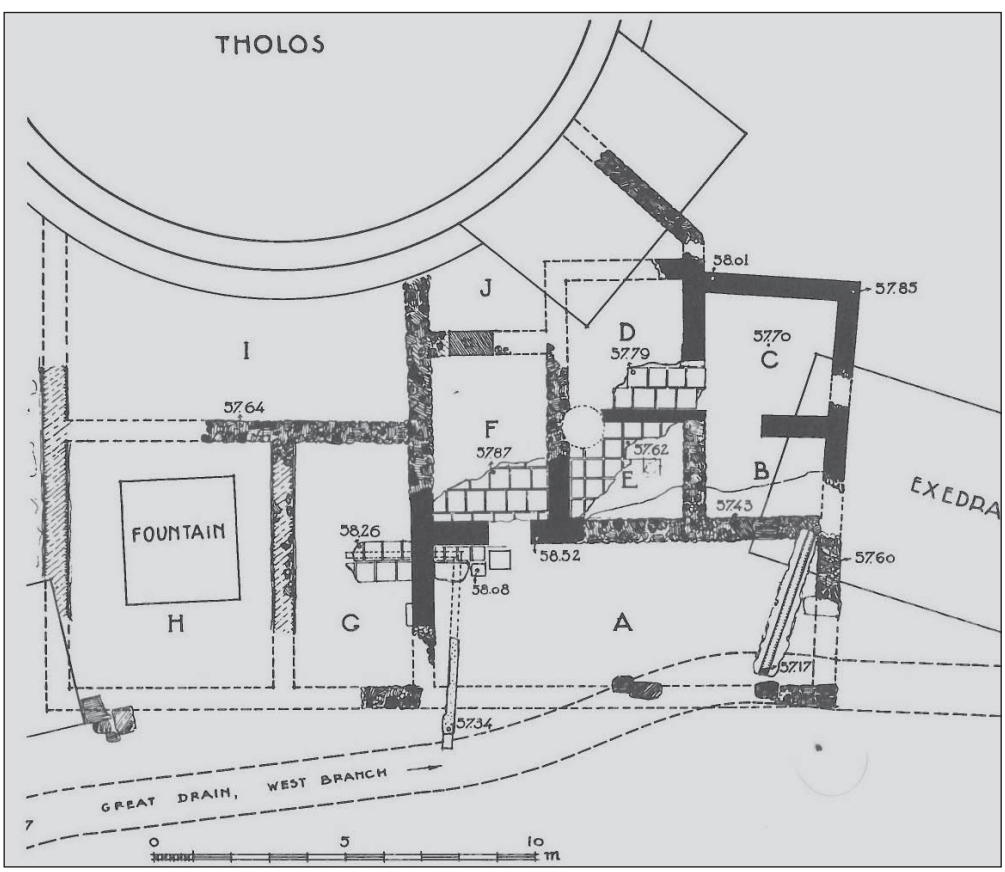

10. Κάτοψη της πρωτοβυζαντινής οικίας που ερευνήθηκε κοντά στη Θόλο. Κατά τη διάρκεια του 6ου αιώνα η ιδιωτική αρχιτεκτονική της Αθήνας ανανεώνεται ριζικά. Παρά τα ποιοτικά τους υλικά, οι κατοικίες περιορίζονται σε λιγοστά αδιακόσμητα δωμάτια ενώ η υπαίθρια αυλή (Α) βρίσκεται σε περιφερειακή πλέον θέση.

πόρους τους σε άλλους τομείς, όπως για παράδειγμα στη θρησκευτική ευεργεσία.

Μια οικία απογυμνωμένη από κοινωνικές αξίες, όπως αυτές που ο ιδιοκτήτης απαιτούσε κατά τους προηγούμενους αιώνες, μπορεί πλέον να παρουσιαστεί με τη μορφή λίγων, μικρών δωματίων τα οποία συνδέονται με βάση απαιτήσεις καθαρά λειτουργικές, ενώ στην κατασκευή οι πρακτικές ανάγκες επιβάλλονται στις αισθητικές αναζητήσεις. Εξαφανίζεται έτσι η αρχαία έννοια της οικιακής ζωής, που προορίζεται να εξελιχθεί με άλλο σχήμα κατά τον βυζαντινό μεσαίωνα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] Παραδείγματος χάρη: Eunapius, *Vitae Sophistarum*, 483 και Philostratus, *Vitae Sophistarum*, 604.

[2] Eunapius, *Vitae Sophistarum*, 483: Τὸ θέατρον ἦν ξεστοῦ λίθου, τῶν δημοσίων θεάτρων εἰς μίμησιν, ἀλλὰ ἔλαττον καὶ ὅσον πρέπειν οἰκίᾳ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BONINI P., «"Erat Athenis spatiosa et capax domus…". Architettura domestica di Atene romana», *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 81 (2003), σ. 197-248.

–, *La casa nella Grecia romana. Forme e funzioni dello spazio privato fra I e VI secolo*, Antenor Quaderni 6, Ρώμη 2006.

ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ ΣΤ. (επιμ.), *Το Μουσείο και η Ανασκαφή, ευρήματα από τον χώρο ανέγερσης του νέου μουσείου της Ακρόπολης,* ΟΑΝΜΑ, Αθήνα 2006 (διατίθεται και ψηφιακά, στη διεύθυνση, www.newacropolismuseum.gr/eng/MATERIALS_EVENTS%5Cpdfs%5CKatalogos.pdf).

–, «Στοιχεία πολεοδομικής και οικιστικής οργάνωσης από το νότιο τμήμα της αρχαίας Αθήνας», στο Στ. Βλίζος (επιμ.), *Η Αθήνα κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες*, Μουσείο Μπενάκη 4ο Παράρτημα, Αθήνα 2008, σ. 185-205.

FRANTZ A., *Late Antiquity. AD 267-700*, The Athenian Agora XXIV, Princeton – New Jersey 1988.

GROS P., *L'architecture romaine du début di IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire*, τόμ. 2: *Maisons, palais, villas et tombeaux*, Παρίσι 2001.

NEVETT L., «Continuity and change in Greek households under Roman Rule: the role of women in the domestic context», στο E.N. Ostenfeld (επιμ.), *Greek Romans and Roman Greeks. Studies in Cultural Interaction*, Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity 3, Aarhus 2002.

PAPAIOANNOU M., «The Roman domus in the Greek world», στο R. Westgate / N. Fisher / J. Whitley (επιμ.), *Building Communities. House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*, *Proceedings of a Conference held at Cardiff University, 17-21 April 2001*, British School at Athens Studies 15, Exeter 2007, 351-361.

ΠΑΡΛΑΜΑ Λ. / ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ Ν. (επιμ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη, κατάλογος της έκθεσης, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 20 Φεβρουαρίου 2000-Δεκέμβριος 2001,* Αθήνα 2000.

SODINI J.-P., «L'habitat urbain en Grèce à la veille des invasions», στο *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, *Actes du Colloque organisé par l'École Française de Rome le 12-14 mai 1982*, Collection de l'École Française de Rome 77, Ρώμη 1984, σ. 341-397.

THOMPSON H.A. / WHYCHERLEY R.E., *The Agora of Athens. The History, Shape and Uses of an Ancient Shopping Center*, The Athenian Agora XIV, Princeton – New Jersey 1972.

WALLACE-HADRILL A., *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*, Princeton 1994.

ZANKER P., *Pompei. Public and Private Life (Discovering Antiquity)*, Cambridge 1998.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1: J.Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des Antiken Athen*, Tübingen 1971, σ. 397, εικ. 511.

Εικ. 2, 4, 5: Φωτ. P. Bonini.

Εικ. 3: H. A. Thompson / R.E. Whycherley, *The Agora of Athens. The History, Shape and Uses of an Anciente Shopping Center*, The Athenian Agora XIV, Princeton – New Jersey 1972, σ. 184, εικ. 46.

Εικ. 6: Ό. Ζαχαριάδου, «Φρέαρ Ηρώδου Αττικού», στο Λ. Παρλαμά / Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη, κατάλογος της έκθεσης, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 20 Φεβρουαρίου 2000-Δεκέμβριος 2001,* Αθήνα 2000, σ. 194, εικ. 4.

Εικ. 7: A. Frantz, *Late Antiquity. AD 267-700,* The Athenian Agora XXIV, Princeton – New Jersey 1988, πίν. 6.

Εικ. 8: Στ. Ελευθεράτου, «Τα Οικοδομήματα», στο Στ. Ελευθεράτου (επιμ.), *Το μουσείο και η ανασκαφή, κατάλογος της έκθεσης*, Αθήνα 2006, σ. 18, εικ. 10.

Εικ. 9: G. Majcherek, «The Late Roman Auditoria of Alexandria. An Archaeological Overview», στο T. Derda / T. Markiewicz / E. Wipszycka (επιμ.), *Alexandria. Auditoria of Kom el-Dikka and Late Antique Education*, Journal of Juristic Papyrology Supplement VIII, Βαρσοβία 2007, σ. 25, εικ. 15.

Εικ. 10: H.A. Thompson, *The Tholos of Athens and its Predecessors*, Hesperia Suppl. 4, Βαλτιμόρη 1940, σ. 123, εικ. 92.

Tradition and innovation in the houses of Roman Athens

Dr Paolo Bonini

A widespread opinion claims that the Greek house undergoes very little change after the Roman conquest and proof of it seems to be often seen in the comparison of two houses belonging to the Athenian Agora: the first one goes back to the 5th century BC and the second to the 12th century AD. During such a long period nothing seems to have changed, as a matter of fact, the size and the planning of the domestic space are still the same. Of course, it is impossible to deny the role of the court as central element in aristocratic dwellings; nevertheless, important changes can be observed, such as the early disappearance of the andron.

This research aims at pointing out the changes occurred in Athens to the building mode and the living conditions during Roman and Late Roman times, and it intends to pursue the recent trend of studies which are investigating the integration of Greece into the Empire. From this point of view, residential architecture is potentially very significant, because it may reflect the upper-class shared life-style and behaviours introduced from Rome. Besides, Athens itself is a privileged example, thanks to the amount of information which have been collected for more than twenty years through urban archaeological discoveries and, above all, on the occasion of the recent excavations for its new metropolitan railway.

While defining patterns and functions of the private space in the Athenian society of Roman imperial, late antique and early Byzantine period, an attempt is made to describe the living taste of the richer classes and to point out the trends which altered the long-term Greek building tradition, renewed and contaminated by Western elements.